B.GENJEMURATOV POEZIYASÍNDA KÓRKEM SÚWRETLEW QURALLARÍ HÁM ONÍŃ QOSÍQTAǴÍ KÓRKEMLIK XÍZMETI

Kamalova Dilfuza Enuarovna

B.Genjemuratov dóretiwshiliginde mazmundı kórkem etip jetkeriwde ishki formalıq ózgesheliklerińiń biri kórkem súwretlew qurallarınıń sheberlik penen paydalanıwı esaplanadı.

Ádebiyattaǵı kórkemlew qurallarınıń teoriyalıq tiykarları kóplegen ilimpazlar tárepinen úyrenilgen[1]. Biraq, B.Genjemuratov poeziyasında kórkemlew quralları ele tolıq izertlengeni joq. Sonlıqtan, bul jaǵday máselenıń aktuallılıǵın kórsetip tur.Atap aytqanda, B.Genjemuratov poeziyasında sózlerdiń, sóz dizbekleriniń awıspalı mániste qollanılıwi jiyi ushırasadı. Al, ádebiyattanıw iliminde sózdiń bunday awıspalı mániske kóshiwi trop termini menen júritiledi. Anıǵıraq ayqanda, «Trop (Grekshe tropos – basqa bir nársege aylanıw mánisinde)». Kóshpelilik kórkem shıǵarmada bir nárseni sáwlelendiriw ushın sózlerdiń óziniń túpkilikli mánisinde emes, al kóshpeli maǵanada qollanıw. Ádebiyatta troptıń metafora, metonimiya, sinekdoxa, allegoriya, litota, simvol sıyaqlı túrleri bar»[2]. Shıǵarmadaǵı usınday kórkemlew quralların úyrengen rus ilimpazı B. Tomashevskiy olardı úshke bólip úyrenedi:[3]

1. Evfoniya (ses únlesligi)
2. Poetikalıq leksika
3. Poetikalıq sintaksis

Evfoniya- bul ses únlesligi yaǵnıy kórkem shıǵarmada dawıslı yaki dawıssız seslerdiń poetikalıq maqsette únlesip keliwi, oǵan alliteraciya, assonans hám taǵı basqalar kiredi.

---

[1] Иззат Султан. Адабиёт назарияси. Тошкент. Ўқитувчи. 1980. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Дарслик. Тошкент, «Ўзбекистон», 2002. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирмели сөзлиги. Нөкис. Билим. 1994. Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис, «Билим», 1997. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994, 219-бет.

[2] Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994, 219-бет.

[3] Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. Москва, 2011 ж. 301-б.

Poetikalıq leksika-sóz tańlaw usılı bolıp, oǵan arnawlı leksikalıq birlikler (dialektizm, varvarizm, neologizm) hám basqa da troplardı kirgizedi. Al, ózbek ádebiyachısı T.Boboev troplardı úsh bólimge bólip úyrenedi:[4]

1. Komporativ (uqsas) troplar. Troplardıń bul toparına súwretlew obektiniń sırtqı kórinisi boyınsha ózine uqsas bolǵan obektke salıstırıw tiykar etip alınadı. Oǵan metafora, epitet, janlandırıw, simvol, allegoriyanı kirgizedi.

2. Kontigual troplar. Bunda súwretlew obekti kórinisi jaǵınan onshelli uqsas bolmaǵan, biraq túsinigi boyınsha jaqınlıgı bolǵan obektke salıstırıladı, oǵan metonimiya, giperbola, litota, sinekdoxanı kirgizedi.

3. Kontrast - qarama-qarsılıqtı bildiriwshi troplar bolıp, oǵan ironiya, antiteza, oksimoron hám taǵı basqalardı kirgizedi. Qaraqalpaq ádebiyatında geypara ilimpazları tárepinen troplar úyreniwdi, al geyparaları onı bólek ajıratıp úyreniwdi maqullaydı. Ulıwma kórkemlew quralları shayırdıń ózine tán sóz tańlaw sheberligin kórsetiw menen birge shıǵarmanıń kórkemliligin támiynlewshi ámellerdiń biri bolıp tabıladı.

B.Genjemuratov lirikalarında troptıń eń ápiwayı túri dep esaplanǵan teńewlerdi de ayrıqsha máni beriwde sheber paydalanǵan. Teńew «Kórkem shıǵarmada bir zattı ekinshi bir zat penen salıstırıp kórsetiw. Ádette, kórkem shıǵarmalarda teńewler qaraqalpaq tilinde -day, -dey, -tay, -tey t.b. sıyaqlı qosımtalardıń qosılıwı arqalı jasaladı hám oy-pikirdiń obrazlılıǵın, tásirliligin, tereń oylılıǵın keltirip shıǵaradı»[5].

Kóz aldımda
quwırmashtay quwırılǵan qumlar
shashılip ketedi –
qálbimde pikirler shashılar:
qaraqalpaqtıń ótmishi dep úyrenilgen jıllar
ustalarsız qalanǵan gerbishler yańlı,

[4] Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент. Ўзбекистон. 2002. 320-329 б.
[5] Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994, 200-бет.

qıyalımda… jıǵıla baslar…

Bul erkin formaǵa qurılǵan qosıqta shayır tárepinen xalıq táǵdiri, onıń tariyxı ayanıshlı túrde sóz etiledi. “Quwırmashtay quwırılǵan qumlar” bul qatar giperbolalıq sıpatqa ie bolıp, qaraqalpaq xalqınıń tariyxındaǵı qıyan keski waqıyalar, xalıqtıń ayanıshlı táǵdiri quwırmashtay bolıp quwrılǵan qumlarǵa teńelıp tur.

qaraqalpaqtıń ótmishi dep úyrenilgen jıllar

ustalarsız qalanǵan gerbishler yańlı,

Bul qatarlarda shayır qaraqalpaq xalqınıń ótken tariyxınan, ótmishinen nalıydi. Qaraqalpaq xalqınıń ótmishin ustalarsız qalanǵan gerbishlerge teńewi tariyxtıń bir tegis bolmaǵanlıǵın aytıp turǵanday seziledi.

Shayırdıń muashshaqlar dúrkinindegi qosıqlarında da teńewler ónimli qollanıladı. Máselen, onıń usı dúrkinde «Shúkir...» ataması menen berilgen «Qashan kelesiz?» muashshaǵında mazmun tereńligin kúsheytiw ushın tenewden orınlı paydalanılǵan:

Qudaǵa mıń qatle shúkir, razıman!

Appaq qollarıńa qollarım tiydi...

Shuǵlaǵa bólendim ıshqı sazınan,

Ayday júzińizge láblerim tiydi...

Bunda teńewdiń -day qosımtası arqalı qızdıń kelbetiniń gózzallıǵın shayır aydıń gózzallıǵına teńep atır. Bul dástanlarda hám Shıǵıs poeziyasında qızdıń gózzalıǵın súwretlewde kóp qollanılatuǵın dástúriy súwretlewlerdiń biri.

Dúrkindegi «Gúmisay» muashshaǵında gózzal qızdıń úlbirep turǵan erinleri shiege teńeledi. Máselen:

Gúller gózzal emes, lábleriń gózzal!

Úlbirep turıptı, shiedey qızıl.

Bunda lirikalıq qaharmannıń gózzal qızǵa bolǵan ishki sezimlerin shayır kórkem súwretlew qurallarınıń járdeminde sáwlelendiredi. Qosıqta shayır súwretlenip atırǵan gózzal qızdıń názikligin súwretlew ushın onıń úlbirep turǵan ernin shieniń qıp-qızıl reńine salıstıradı.

Ulıwma, shayır dóretiwshiliginde teńewlerdi analizley otır'ıp, olardıń jiyi qollanılǵanlıǵınıń gúwası boldıq. Mısalı, "Saylandı shıǵarmalar" ında teńewlerdiń qollanılıw jiyiligi tómendegishe: -day qosımtası arqalı 71 sóz, -dey qosımtası arqalı 39 sóz, -tay qosımtası arqalı 18 sóz, -tey qosımtası arqalı 8 teńew sózleri jasalǵan. Solardan, "tal" sózine "-day" qosımtasın qosıw arqalı 4 teńew jasalǵan.

"Tallarday múlgigen saratandaǵı",

"Májnún talday ǵamgún ómiriń",

"japıraǵı tógilgen talday ármanlım",

"Gelleklengen talday toqalaq úmitler".

"Gúl" sózine "-dey" qosımtasın qosıw arqalı tómendegishe teńewler jasalǵan. Mısalı,

"Lábleri lala gúldey – posalarǵa saqıy. Biraq ta,",

"Xanań tańǵı Gúldey jawdırap tursın",

"Gúllerdey ashıl, Samal",

"Gúldey láblerinen súer edim men!",

"Gúldey siynesiniń iysine toyıp",

"Janı názik gúldey, al biraq".

Sonıń menen birgelikte, shayır dóretiwshiliginde teńewler siyaqlı, yańlı, kibi, táqilette, mısalı, misli, megzer tirkewishleriniń tirkeliwi arqalı jiyi jasalǵanlıǵınıń gúwası bolamız. Mısalı, yańlı sóziniń tirkeliwi arqalı 23 teńew sózi, siyaqlı arqalı 5 teńew, kibi, mısalı, megzer kómekshi sózleri arqalı 3 teńew, misli tirkewishi arqalı 7 hám taqlet sózi arqalı 1 teńew jasalǵan.

Sonday-aq, shayır dóretiwshiliginde metaforalardıń tutqan ornı óz aldına. «Metafora (Grekshe metaphora – awıstırıw, ózgertiw sózinen, meta – qaytadan, phora – kóshiremen). Kórkem súwretlew qurallarınıń biri. Metafora – zatlardı bir-birine megzetiwge tiykarlanǵan awıspalı súwretlewdiń túri. Metafora teńewdey etip zatlardı salıstırmaydı, al uqsatadı, megzetedi»[6]. Jáne de «Metafora eki predmet yaki waqıya (uqsatılıp atırǵan hám uqsap atırǵan) ortasındaǵı uqsaslıqqa

[6] Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994, 130-бет.

tiykarlanadı: uqsatılıp atırǵan nársege uqsap atırǵan nárseniń qásiyetleri, sıpatı, belgileri kóshirip ótkeriledi»[7]. Metaforalar arqalı shayır lirikalıq qáharmanniń ishki debdiwlerin, ómir jolın bayanlasa, geyde muhabbattan azap shekken sezimlerin beredi, al bazıda bolsa shayır óz filosofiyalıq oyların metafora arqalı bayanlaydı. Mısalı; Kóńilim názik edi,

Al sen tas ediń.
Shıraylı gúl ediń tikeniń menen!
”Nazıń at kótermes”....
ózińmás ediń.
Sen bir sherbet ediń záhárińmenen! (117-bet)

Bunda shayır tábiyat qubılıslarına jan berip, qıstıń qáhárli suwıǵın, ayazlı qarın sulıw qızǵa teńep,onıń sulıwlıǵın, qaysarlıǵın ulıwma erkelik sıpatların gúl ediń, tas ediń, sherbet ediń siyaqlı tutas metaforalıq súwretlewler arqalı beredi.

Metaforanıń usınday kórkemlew xızmeti haqqında túrkmen ádebiyachısı R. Rejebaev bılay jazǵan edi: «Lirikanıń tájiriybesinde, poeziyanıń tariyxında lirika metaforasız bolmaǵan hám bolmaydı da, metaforasız lirika lirikalıq mazmunǵa ie bola almaydı.[8] (Bul pikir B. Genjemuratovtıń ilimiy miynetinen alındı). Bul ilimiy pikirlew metaforasız lirikanıń lirikalıq gózzallıqqa, lirikalıq mazmunǵa ie bola almaytuǵının kórsetedi.

Metaforalar óz tábiyatına góre teńewlerge jaqın turadı. Teńew de metaforda eki predmetti bir-birin salıstırıw arqalı súwretlew obektin obrazlı hám shın etip ashadı. Sonlıqtan, ayırım ilimiy miynetlerde metaforalardı «jasırın teńewler», «qısqa teńewler» degen pikirler de ushırap turadı. Biraq teńewler menen metaforalardıń ózine tán ózgeshelikleri bar. Hár qanday tolıq teńewde tórt element – uqsaǵan nárse, uqsatılıp atırǵan nárse, uqsas belgi hám teńew qosımtaları bolıwı shárt bolsa, metaforalarda usı elementlerdiń tek birewi boladı[9]. Bunnan tısqarı, teńewde kóbinese tuwrı mánisinde qollanılsa, metaforada awıspalı mánide qollanıladı. Mısalı,

[7] Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, «Ўзбекистон», 2002, 328-329 бб.
[8] Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкис. 1997 ж. 13-бет.
[9]Салаев Ф, Қурбаниёзов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. Тошкент. «Янги аср авлоди», 2010, 131-бет.

Gúlge jarasadı ashılıw, jaynaw –

Erkem, kúlki-shadlıq Sizge jarasar!
Náyleyin, múmkin emes Aydı jasırıw...
Jigitler «waq!» desip Sizge qarasar!..
Erkem, bir kúl qáne, Quyash nurınday!
Xanań tańǵı Gúldey jawdırap tursın!
Aq maral sıyaqlı keril burınǵıday...
Nazlı kúlkiń qalsın, basqası qurısın! (102-bet)

Shayırdıń «Nazlı kúlkiń qalsın» muashshaq formadaǵı qosıǵında “gúl” teńew túrinde qollanılıp, onda tiykarǵı tórt element qatnasqan.

1. teńeliwshi predmet, yaǵniy teńelip atırǵan obekt – xana
2. teńestiriwshi predmet, yaǵniy uqsawshı obraz – gúl
3. teńeliwshi hám teńestiriwshinárselerdiń uqsaslıq belgisi – jawdıraw
4. teńew qosımtası – dey

Al, tómende keltirilgen qatarlarda “gúl” sózi metafora bolıp esaplanadı. Mısalı,

Sıńq-sıńq kúldi: “Men bir gúlmen.
Baǵdı qıynar shól…- dedi-
Qorqsań urı bolıwdan sen,
Jigit bolmay ól …”- dedi (134-bet)

Bul keltirilgen birinshi qosıqta lirikalıq qaharman qız ózin gúlge megzetiliw arqalı ayırım belgilerin: názikligin, sulıwlıǵın obrazlı bergen.

Kórkem ádebiyatta metafora predmetlerdi, waqıya-qubılıslardi ayqın, tásirli sáwlelendiriw ushın qollanıladı. Kórkem shıǵarma ómir, jámiyet, tábiyat hám insannıń ruwxıy dúnyasındaǵı qubılıslardıń kórkem sáwleleniwi bolıp esaplanadı. Usı qubılıslardıń beriliwinde, shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlewde, onıń mazmun tereńligin júzege shıǵarıwda metaforanıń áhmieti úlken. Metafora-kórkem shıǵarmanıń qunlılıǵın támiyinlewshi ámellerdiń biri. Orınlı tabılǵan metaforalar dóretiwshiniń nietin, alǵa qoyǵan ideyaların, oy-pikirlerin tolıq hám kórkem jetkere aladı. Mısalı:

Baxtıyarda qosıq joq. Qaraqalpaqtan jır ketti…

“Tiriler”den túńilip, bul dúnyadan tiri ketti…

Endi ǵana er jetken Poeziya jetim qaldi.

Shayırlardı jılatıp Ullı Ibrayım piyrim ketti… (30-bet)

Bul jerde qosıq, jır – qaraqalpaq poeziyasınıń janrlarınıń biri. Usı orında B.Genjemuratov shayır Ibrayım Yusupov qaraqalpaq poeziyasınıń sultanı, ullı tulǵa ekenligin kórkemlep jetkeriw ushın shayırdı qosıq hám jırǵa megzetip, onıńsız qaraqalpaq ádebiyatınıń jekkelenip qalatuǵınlıǵı obrazlı túrde súwretlengen.

Metafora – sózdiń maǵanasın ózgertip aytıw, súwretlew obektin ele de ayqınlap, sulıwlandırıw ushın olardı ózlerine uqsas zatqa yáki qubılısqa megzetiw, solay etip mazmun kórkemligin támiyinlew bolıp esaplanadı.

Aqılıma baǵınbas júrek.
Sezimlerim - lawlaǵan jalın.
Shólistanǵa bir bulaq kerek.
Tún qoynına juldızlı saǵım.

Sen – jumbaqsań. Sheshilmeyseń hesh.
Bul báhárdiń qúdiretimeken?!
Gúl bolsań sen quyash ushın ós,
Soqpaqlarda bolmasın tiken. (141-bet)

Bul keltirilgen qatarlarda lirikalıq qaharmannıń ishki gúyzelisleri, muhabbatına bolǵan saǵınısh, jaqsı kóriw sezimleri sulıw, kórkem hám tásirli tutas metaforalar arqalı berilgen. Lirikalıq qaharman sezimlerin “lawlaǵan jalın”ǵa , ózin quwraǵan “shólistan”ǵa, muhabbatın “sirlı jumbaq”qa megzetedi. Sonday-aq, lirikalıq qaharmannıń muhabbatqa kóz qarası, quwanısh, saǵınısh, ókinish-kúyinishleri, ishki ruwhıy halatı tómendegi qatarlarda metaforanıń ájayip úlgilerinde tásirli etip berilgen.

Qulıńa ıshqıdan basqa ne dárkar?!
Lapıldap júregime eneseń sen.

Jalınlar ummanına aylanar Baxtıyar!
Qálbimdi dumanlatıp sıbırlaysań sen:
- Men ele dawıl bolıp kelemen erteń…
Men ele jawın bolıp kelemen…

Sen – ertekseń. Men bir náreste.
Túnlerde qushaǵıńda buyıqtırasań.
”Er jettim, bir posa alayın” desem,
óptirmeyseń ushıp turasań,
Jáne sıbırlaysań júregime:
- Sen bala delbe bolıp keteseń erteń...
Sen bala delbe bolıp keteseń...

Lirikalıq qaharmannıń ishki halatın, saǵınısh sezimleriniń kúshli ekenligin “jalınlar ummanı” metaforası arqalı hám júregine qandayda bir túsiniksizlik túskenligin ”qálbimdi dumanlatıp” metaforasına awıstırǵan. Sondaq-aq, qosıqta qollanılǵan *dawıl bolıp, jawın bolıp, sen-ertekseń, men bir náreste* siyaqlı metaforalar obraz dóretiwde hám ishki formanı beriwde úlken áhmietke ie bolıp tur. Onıń shıǵarmalarındaǵı hárbir orınlı tabılǵan metoforalar dóretiwshiniń nietin, alga qoyǵan ideyaların, oy-pikirin tolıq hám kórkem jetkere aladı.

Usınday metaforalar ashayır S.Ibragimovtıń ”Erteklerge mútájben” dep baslanatuǵın qosıq qatarlarında lirikalıq qaharmannıń ishki debdiwlerin hám súygen yarına bolǵan saǵınısh sezimlerin bildiriw ushın obrazlı túrde qollanılǵan.

Erteklerge mútájben.
Kelermiseń
qarańǵı túnimdi urlaǵan
nárestem?[10]

Sonday-aq, shayırdıń poeziyasında jekke ózine tán bolǵan metaforalıq súwretlewlerdi de ushıratıwǵa boladı. Mısalı:

Seńler qozǵaladı…

[10] Ибрагимов С. Бесинши мәўсим: Қосықлар.- Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986, 39-бет.

Qıstıń seńleri.
Dáryanıń aǵısı-
Ruwhımnıń aǵısı.
Sońǵı appaq qarǵa kómiledi
qálbimniń mart ayı,
qálbimniń apreli… (122-bet)

Bunda qollanılǵan “ruwhımnıń aǵısı”, “qálbimniń mart ayı”, “qálbimniń apreli…” metaforaları shayırdıń ómirindegi qandayda bir este qalarlı máwritlerdi beriw ushın qollanılǵan.

(… Ayaǵım – Batısta,
Basım – Shıǵısta,
Júregimde – Saratan…)
Siyasat – duwtardur,
onıń tarların
talǵamsız urıp tur neytron sawsaqlar.

(Shayırdıń monologı)

Bunda “Saratan”- peyzaj lirikanıń forması, ol elimizdegi bir máwsimdegi ıssı, qaynaǵan tábiyat kórinisi. Al, bul jerde “Saratan” metafora sıpatında lirikalıq qaharmannıń júreginde lawlap atırǵan jámiyetke, turmısqa bolǵan oy-pikirlerin bildiriw ushın qollanılǵan. Bunday mazmundı ózinde sáwlelendirgen metafora A.Aripovtıń “Saratan” atlı qosıǵındaǵı qatarlarda da ushırasadı.

B.Genjemuratov dóretiwshiliginde metonimiyalar da sátli qollanılǵanlıǵın kóremiz. «Metonimiya (Grekshe metha – qaytadan, nimios – ataw, qaytadan ataw degendi ańlatadı). Súwretlew qurallarınıń biri. Sózlerdiń awıspalı mánisine tiykarlanǵan súwretlew. Metonimiyada súwretlenip atırǵan zat yamasa wakıya basqa at penen súwretlenedi. Mısalı “Qazan qaynap atır”. Negizinde qazan emes, al ondaǵı awqat qaynap atır. “Tandır órtedim”. Tandır órtenbeydi, al onıń ishindegi otındı jaqtım degen mánisti bildiredi. “Qala uyıqlap atır”. Qala emes, al ondaǵı

adamlar uyıqlap atır»[11]. Mısalı, B.Genjemuratov poeziyasında metanimiyalar mazmundı tereńletiwge hám shayır oy-pikirin júzege shıǵarıwǵa xızmet etedi.

Seńler qozǵaladı –
Seńlerge seńler qaǵısıp.
MENler az qaladı –
MENlerdi MENler shabısıp (s.4)

Demek, shayırdıń “Abırjı” qosıǵındaǵı “MENler” metonimiyası arqalı turmıstaǵı bir-biri menen jarısıp, qaǵısıp júrgen insanlar qayta atalıp tur.

Qayır tepken Jayhunda bul
Joǵımdı men izledim.
Qálbimde dárt, múń saǵınısh,
Tereńlikti gizledim.
Biraq Shúńgil degenlerim
Sayız shıqtı oǵada… (s. 32)

Bunda lirikalıq qaharman bul ómirde izlenedi. Onıń izlep tapqan qıyın, awır zatlarınıń qásiyetleri “shúńgil” sózi menen al, ańsat hám jeńil zatlarǵa tán qásiyet “sayız” sózleri menen awıstırıp qollanıw arqalı obrazlılıq hám qısqalıq támiyinlengen.

Shayırdıń «Nawrız samalları» muashshaqlar dúrkinine kirgizilgen «Juwap ber» atamasındaǵı Gúlistan ismi kelip shıǵatuǵın qosıǵı házil mazmununda jazılıp, onda “Sáteń murtlı, murcız hám saqallılar” metonimiyası arqalı bir qızǵa ashıq bolǵan bir qansha hár qıylı jastaǵı adamlar qayta atalıp tur. Usı metonimiya arqalı lirikalıq qaharman (shayır) ismi jasırınıp atırǵan qızǵa óziniń ishki sezimlerin házil mazmununda bildiredi.

Gúlábi qawınday shireń tamıp tur,
Úh! Erniń, kózleriń ne dep janıp tur?!
«Lawlap órtenbeske qoymaspan!» dey me,
İsen, kúlim qaldı... Bul shın-anıqdur.

[11] Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994. 132-133 бб.

Sáteń murtlı, murcız hám saqallılar,
Tolı ǵoy átirapıń, olar naǵıp júr?!
Arsız saǵal yańlı jalańqaya bir zat,
Náyleyin, qálbimde qańsılap shawıp júr...

Sonday-aq, shayır dóretiwshiliginde ónimli qollanılǵan troplardıń biri epitet bolıp esaplanadı. «Epitet (Greksheden epitophios – anıqlaw mánisinde) zat hám quılıslardıń sapasın, sıpatın ayqınlastırıw ushın alınǵan sıpatlawshı sóz. Epitet kórkem súwretlewdiń eń jiyi qollanılatuǵın túri, ol arqalı jazıwshı-shayırlar qaharmannıń yamasa qubılıstıń eń birden kózge túserlik ayqın belgisin atap kórsetedi, solay etip onı kózge ayqınıraq etip elesletedi»[12].

Waqıt qayraǵında tas sawsaqlarım,
polat pánjelerge aylandı búgin –
qara mármer sınar sıǵımlarımda,
Gúllerge qonıwǵa qorqaman, endi.

Bul keltirilgen tórtliktiń ózinde epitetler menen birge metafora, simvollıq súwretlew hám giperbola qollanılǵan. Bundaǵı «tas sawsaqlar», «polat pánjeler», «qara mármer» siyaqlı epitetler arqalı shayır lirikalıq qaharmanıń kórinisin obrazlı túrde bergen. Epitetlerdi qollanıw arqalı shayır súwretlenip atırǵan insannıń, waqıyanıń anaw yaki mınaw qásiyetine oqıwshınıń dıqqatın tartadı, onda kúshli sezin oyatadı.

“Pinhamı saqlaysań miywalarıńdı,
ashkóz sezimlerden, otlı názerden.”
“Altın hám hinjili kewil sarayım,
muzlı tınıshlıqtıń saltanatında,
samsaz…”

Demek, bul qatarlardaǵı “ashkóz sezimler”, “otlı názer”, “Altın hám hinjili kewil saray”, “muzlı tınıshlıq” siyaqlı epitetler qosıqtıń poetikalıq kórkemligin asırıp tur.

[12] Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1994, 200-бет.

Kúnbatıstan kelgen bultlar,
jiyde aǵashın “jınlı” eti,
saǵınıshtan gúlin sarǵaytıp,
japıraqların qul eti.

Túsinbeydi dártin heshkim –
qara bulttıń aqlı lal.
Egil-tegil hárkún keshte,
bultlar negedur jılar?!

Bul keltirilgen qatarlarda shayır tábiyat qubılıslarına jan endirip, lirikalıq qaharmannıń ishki dúnyasın, muhabbat dártinen kúyip janıwların parallel túrde súwretleydi. Demek, kórkem súwretlew qurallarınan janlandırıwdı paydalanǵan. Janlandırıw metaforanıń bir kórinisi. Janlandırıw adamlarǵa tán bolǵan qásiyetlerdi jansız predmetler, tábiyat hádiyseleri , haywanat ya quslarǵa kóshiriw arqalı payda bolatuǵın súwretlew quralı. Rus ádebiyattanıw iliminde prozopopeya. geyde olicetvorenie, ózbek, túrkmen hám qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde janlandırıw dep júritiledi. Prozopopeya grek tilinen "kelbet jasayman" degen mánini bildiredi. Túrkmen ádebiyachısı A.Garrıev "jansız predmetlerdi, tábiyattı janlı etip kórsetiw usılı" dep anıqlama beredi. "Janlandırıw – súwretlew obektin bórttirip, ayqın hám rawshan sáwlelendiriwge imkaniyat beredi", –dep jazadı T.Boboev. "İnsanǵa hám janlı maqluqlarǵa tán belgiler tábiyat qubılıslarına, nárselerge hám túsiniklerge kóshiriledi"–dep sıpatlama beredi E.Xudayberdiev.

T.Boboev janlandırıwdıń eki túrin kórsetedi.

1) jansız nárselerdi janı bar etip kórsetiw;
2) tilsiz nárselerdi tili bar, sóyley alatuǵın etip kórsetiw.

Sonday-aq, sanaǵa ie emes maqluqlarǵa, buyımlarǵa adamǵa tán bolǵan sezimler hám oylardıń beriliwi siyaqlı janlandırıwlar shayır B.Genjemuratov dóretiwshiliginde jiyi qollanılǵan.

Jansız nárselerdi janı bar etip kórsetiwshi janlandırıwlar B.Genjemuratov lirikalarında ózgeshe poetikalıq sheberlikte qollanılǵan.

“Tal haqqında romans” qosıǵında gúz máwsimdegi tábiyiy processler bolǵan tallardıń japıraqları sarǵayıp jerge túsiwleri, samallar esip tallardıń erkin biylewleri tábiyat qubılısların janlandırıw arqalı sheber hám obrazlı sáwlelengen.

Ińıdaydı jalańash tal,
samallarǵa aldanǵan,
nárwan edi sahibjamal
qız sıyaqlı sallanǵan.

Goshshaq Gúzdiń ruwhı bálent,
tamsandır’ıp sawlatı,
bul jas taldıń erkin biylep,
japıraqların sawlattı.

Gálet – Gúzdiń háreketi!
Taldı muńlı eti ol.
Jalańashlap erkeletip,
kiyindirmey ketti ol…[13]

Bunda taldıń ińıldap dawıs shıǵarıwı insannıń ishki psixologiyasına tán qubılıs esaplanadı. Shayır jas taldı sahibjamal qızǵa teńeydi. Qosıqtaǵı “Ińıdaydı jalańash tal, samallarǵa aldanǵan” degen qatarlarda ómirde aldanǵan qızdıń muńlı kelbeti kóz aldıńa keledi. Al, ómirde insannıń kewline óz “samallari” arqalı ziyan keltiretuǵın adamlardı Ǵoshshaq Gúzdıń háreketlerinde sáwlelendirgen. Demek, hár qanday shıǵarmanı kórkem etip beriwdiń ózine tán usılları bar. Usı orında janlandırıwlardı shayır sheberlik penen paydalanıp insanlardıń ruwhıy tolǵanısların “jalańash tal” obrazında bere alǵan.

Sonday-aq, “tal” dı janlandırıw arqalı ishki sezimlerdi beriw I.Yusupovtıń “Romans” atlı qosıǵı menen ideyalıq-tematikalıq jaqtan únles keledi. Mısalı,

Hárre usher, pal qalar,

[13] Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықлар ҳәм поэмалар.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 98-99-бетлер.

Quslar keter, tal qalar.
“Qara kózli qońısıń
Qayda?” – dep, tal ırǵalar.

Qaydan bilsin qara tal,
Boyında alıs dáryanıń
Qos teregin bir sulıw
Saǵınıp házir turǵanıń…[14]

Bunday tipologiyalıq uqsaslıqlar eki shayırdıń jasaw sharayatınan hám ishki ruwhıy dúnyasınıń birdeyliginen bolsa kerek.

Janlandırıw kórkem shıǵarmalarda pikirdi obrazlı sáwlelendiriw ushın qollanıladı. Sanaǵa ie emes maqluqlarǵa, buyımlarǵa adamǵa tán bolǵan sezimler hám oylardıń beriliwi janlandırıwlardıń ózgesheliklerініń biri esaplanadı. B.Genjemuratov poeziyasında bunday janlandırıwlar lirikalıq qaharmannıń ishki ruwhıy tolǵanısları hám kewlindegi saǵınısh sezimlerin beriw ushın parallel túrde súwretlengen.

Duwtarıń ińırandı, dártin men sezdim.
Ol muńlı gúmbirlep basladı sózin:

Ne ushın duwtar qıp jarattıń, Alla?!
Ada bolmas dártke sen shattıń, Alla!

Meni jigit etip jaratqanıńda,
Yoshlı qumarlıqlar janıp qanımda,

Gúldey láblerinen súer edim men!
Pútkil ómirim janıp-kúer edim men!...[15]

[14] Юсупов И. Таңлаўлы шығармаларының еки томлығы. II том: Қосықлар, поэма.- Нөкис, «Қарақалпақстан» , 1992, 124-бет.
[15] Генжемуратов Б. Сайланды шығармалар. Қосықлар ҳәм поэмалар.- Нөкис, «Қарақалпақстан», 2012, 136-бет.

Demek, bul qatarlarda duwtar insanǵa tán bolǵan ishki sezimler hám oylawǵa ie boladı. Ol (duwtar) insanǵa aylanıp yarınıń gúldey láblerinen súyiwdi, pútkil ómiriniń janıp-kúyiwin qáleydi. Janlandırıw poeziyada kórkemlilikti hám obrazdıń tásirsheńligin arttıradi.

Uluwma aytqanda, kórkem súwretlew quralları B.Genjemuratov poeziyasında qosıqtıń tiykarı, «janı» sıpatında qosıq mazmunın kórkem tereńletip, oqıwshılardıń estetikalıq talǵamına say ráwishte jetkerip beriw ushın qollanılǵan. Bul, álbette, shayırdıń sóz saplaw sheberliginen derek beredi.